

Միհրդատեանցի (1850 տկան թուականին հրատարակութիւններ ունի, Սերէտո եւն) մէկ յուշատետր, որուն մէջ հետաքրքրական նիւթեր նշանակած եւ ընդգրկեալած է: Այս յուշատետրին 17* էջը հետեւեալ ըստ կարեւոր տեղեկութիւնը կայ. “Տեղեկութիւնք ի վերայ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Կ.Պոլսոյ ի թաղն խումարաւ, որ գտանք ժամանակագրէ ումնէ բանասիրէ գրեալ: 1610 թվ. փրկչին, Խուլ Յովնաննէս Պատրիարքին եւ Սուլթան Անմէտին օրովը 40 օրվան մէջը մատուտ մը շինեցին՝ ուր տեղ որ առաջ յոռմի գերեզման է եղեր:”, Զառնակութենէն, որ նորութիւն չունի, կ’իմացուի որ ժամանակագիրը 1718ի միջոցին է: Ասիկայ ցայտօր ծանօթ մի միակ վկայութիւնն է Գումգափուրի Ս. Աստուածածին Մայր եկեղեցւոյ սկզբնաւորութեան մասին, որ ըստ այսմ Յովհ. Խուլի ձեռօք կատարուեր է, Գումնաց գերեզմանէն տեղ գնելով. պարագայ մը, որ կրնայ Յովհաննէս Խուլ Պատրիարքին Կ.Պոլսոյ Հայերուն համար ունեցած արդիւնքը բարձրացրել:

Հ. Գ. ԳԱԼԵՄԵԸՍԱՐԵԱՆ

Կ.ՊԱԼՍՈՅ ՊԵՅՕՂԼՈՒԻ ՀԱՅՈՅ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԸ

ՆԻ ԿԵԹՈՂԻԿԷ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԵՊԵՆԵԳԻՐԵՆԻ

Կ.Պոլսոյ Հայերու Նշանաւոր մէկ Հանգստարանն է Պէյօղլուի լայնահատ գերեզմանատունը: Ասոր սկզբնաւորութեան պատմութիւնը կ’անհետանայ հնութեան խաւարին մէջ: Ցաւաւին երեւան ելած չէ գրաւոր վաւերագիր մը, յիշատակութիւն մը, որ մեզ ծանօթացընէ զայն: Թեպէտ կ’ըսուի թէ Նոյն գերեզմանատան եկեղեցւոյն մէջ կը պահուի հին գրութիւն մը, որ կ’աւանդէ թէ Նոյն գետինը հայագրի մը գնած ըլլայ. սակայն սոյն գրութիւնը հրապարակ ելած չէ, վաւերականութիւնն ապացուցուած չէ, գնողին ո՞վ եւ որ հաստատութենէն ըլլայ որոշուած չէ: Եւ արդէն ազգի մը գերեզմանատունն անհատականի մ’անուան գրուած նիւթագրերը՝ կասկածելի կը դարձընէ խնդիրը:

մանաւանդ որ հին Կ.Պոլսոյ մէջ անսովոր չէր վաւերագրերնէր կեղծելը: Այս կը մնայ ուրեմն առ այսմ մեր նկատողութենէն դուրս:

Միւս կողմէն՝ սուրբ է՝ որ պետութիւնն, ազգ եւ աղիքի սկզբանէ ցայտօր զայն ճանչցած են հայ ազգին գերեզմանատունը, եւ յատկապէս Պէյօղլուի (Բերա) հայ բնակչաց գերեզմանատունը, եւ իրր այսպիսի գործածուած է անխորհր եւ առանց հակառակութեան թէ Հայերէն եւ թէ կաթողիկէ Հայերէն, դարերէ ի վեր մինչեւ տասնութներորդ դարու մէջերը, կաթողիկէ Հայերու 1830ի բաժանումէն քանի մը տասնեակ տարիներ ետքն ալ: Երկուքն ալ իրարմէ անկախ, իւրաքանչիւրն իրեւ իրեն սեպհակած գերեզմանատան մէջ թաղած են իրենց մեռեալները:

Ե՛րբ կրնայ եղած ըլլալ ասոր սկզբնաւորութիւնը. որո՞նք են այստեղ թաղուած գէթ Նշանաւոր ազգայինները: Պատմութիւնը կրնայ բարեբախտաբար մեզի ինչինչ տեղեկութիւններ տալ այս մասին. բայց պատմութիւնը կարգացած ժամանակ՝ պէտք ենք փոխադրուիլ մտք եւ զգացմամբ այն ժամանակներու շրջանները, եւ իրենն այն ժամանակներու համեմատ տեսնել, խորհել, զգալ եւ գտնել. այլազգ կը խորհէին եւ կը զգային մարդիկ այն ատեններն, եւ այլազգ այսժմ:

Բոլոր պատմական յիշատակարանները միաբան կ’աւանդեն՝ որ Թուրքերու Կ.Պոլսոյ տիրապետելէն (1453) ետեւ՝ Հայերն հետզհետեւ գաղթեցին Կ.Պոլսի, եւ տեղաւորեցան Սաամպոլի ցամաքային սահմանագրութիւնները, քանի որ տիրապետող Մուհամմադ Գաթիհ Սուլթանն այն ժամանակի Սաամպոլը Եռնաց հետ Մահմատականաց քանկութեան համար որոշած էր: Ղաւթիա մինչեւ այժմու Նիքսեք գալորմըր բարձունքը՝ Պոլսոյ առման միջոցին կը գտնուէր չէնեկալիք լայնի տողովդղեան ձեռքը, որոնք 1303էն ի վեր Սաամպոլի յոյն կայսրներէն անկախ կը կռուաւարէին, եւ երբ 1352ին Սաամպոլի Եռնաց քանդակուղէն կայսեր յաղթեցին, կայսրը Ղաւթիան մարողը մինչեւ վերին բարձրաւանգաբն անոնց սեպհականեց: Թուրքերու Կ.Պոլսին առնելու միջոցին՝ Ղաւթիաքիք միացան Թուրքերու հետ, որուն փոխարէն Սուլթան Մուհամմա ճանչցաւ իրենց ներքին անկախ կառավարութիւնն ինչինչ չափաւորութիւններով, որ գրեթէ երկու դար շարունակուեցաւ, հետզհետեւ զգուշելով առանձնաշնորհումներէ:

Արդ, Կ.Պոլսոյ առմանէն իբր դարուկէս յառաջ, երբ ճենովացիք նստա խրիմու թեւ-
րակղզւոյ վրայ կը տիրեն, Բէֆէ (Թեոդոսիա)
քաղաքն իրենց մայրաքաղաքն էր, եւ Բէֆէի
ու Ղալաթիոյ մէջ սերտ յարաբերութիւն կար:
Իրենք Բէֆէյի Յոյներն ու Հայերը կաթողիկէ
ըրած էին, այնպէս որ 1318ին Յովհ. Ն. Բ. Բա-
ճապայպետը Բէֆէյի Հայոց նստակ կը գրէ,
իրբու արդէն կաթողիկէներու:

Ինչպէս Բէֆէի Յոյներ արդէն 1304ին
Ղալաթիոյ մէջ իրենց համար Ս. Աստուածածին
եկեղեցին շինած էին, նոյնպէս Բէֆէյի կաթո-
ղիկէ Հայեր 1391ին Ղալաթիոյ մէջ Ս. Գր.
Լուսաւորիչ եկեղեցին շինեցին, որ յետոյ
1436ին վերաշինեցաւ: Բէֆէէն եկող Հայե-
րուն կաթողիկէ ըլլալուն վկայ է նաեւ այն պա-
րագայն՝ որ երբ 1475ին Սուլթան Մուհամմա-
Բէֆէէն նոր հայ գաղութ մ'ալ բերաւ՝ զա-
ւոնք տեղաւորեց Էսփոնէ Գափուի կողմը Բե-
ֆէյի լատիններու Ս. Նիկողայոս եկեղեցին,
որուն մէջ Պոմփոնիկեան լատին կրօնաւորներու
հետ իրենց եկեղեցական զաւաթամունքը կը կա-
տարէին: Գոմփոնիկեան Հայերն առնուշա ոչ-
կաթողիկէներու հետ չէին կրնար եկեղեցական
յարաբերութիւն ունեցնել ըլլալ: Սակայն հե-
տեմէ Թուրքերն Ղալաթիոյ շուրջն ու մէջը
բազմացան, տէրութիւնն սկսաւ կառավարու-
թիւնը ձեռքն առնուլ, հայ նոր պատրիարքու-
թիւն հաստատուեցաւ 1461ին եւ բովանդակ
հայ ազգին վրայ իշխանութիւն տրուեցաւ անոր,
որով կաթողիկէ Հայերու առանձնապատկու-
թիւնն, անբոտեալ վիճակն անհետացաւ, եւ
միւս Հայերու հետ կազմեցին մէկ հասարակու-
թիւն, առանց կրօնական ձուլման:

Սակայն կաթողիկէ Հայերը մնացին Ղա-
լաթիոյ բնակիչներ եւ հետզհետեւ, մանաւանդ
1600էն սկսեալ բազմանալով՝ Ղալաթիոյ բար-
ձունքները տարածուեցան եւ բռնեցին: Այս-
տեղ լատինաց մէջ անընթեւ եւ խաղաղ իրենց
կրօնին պարտերը կը կատարէին, իրենց յա-
տուկ հայ կաթողիկէ քահանայներ աներու մէջ
կը պատարագէին, կը քարոզէին, կը խոստովան-
ցնէին, եւ հաւատացեալք գիրութիւն ու-
նէին լատինաց եկեղեցիներ յաճախելու, աղաքն
անոնց դպրոցները դիմելու, որով իրենց մէջ
Եւրոպական եկեղեցիներ մուտք գործեցին, եւ ելան
իրենցմէ գեսպանական նշանաւոր թարգմաններ,
եւ նոյն իսկ գեսպան մը (Մուրադաճեան),
մեծ վաճառականներ օլդակի Եւրոպայի հետ
յարաբերութիւններ կապելով: Իրենց կնունքն

ու աճուսնութիւնը կը կատարուէր Ստամպոլի
հայ Պատրիարքարանը, իսկ թաղումը կը կա-
տարէին Պատրիարքարանէն եկող տէրութիւնն՝
Պէյոլլուի գերեզմանատան մէջ: Պաշտօնական
արձանագրութիւններէն քաղած եմ շատ դէպ-
քեր՝ որ նաեւ լատին քահանայներ կաթողիկէ-
Հայերու կնունքը, պսակն ու թաղումը կատա-
րած են, մանաւանդ հալածանքներու տառնը:
Հայ Պատրիարքները տեսնելով՝ որ ասոնք են
Ղալաթիոյ եւ Բերայի լատին եկեղեցիները կա-
ռուցողներն ու պահպանողները, ասոնք ասեմ
կը ջանային զիրենց համոզել՝ որ գէթ մեծ
ստեղծուն Հայոց եկեղեցիներ երթան, եղի եւ
մոմի եւ պնակի նուէրներ տան, եւ երբ անողջը
կը գտնուէին ասոնք՝ ստիպուեցան կը սասա-
կանային, եւ սովորաբար արհեստէր հայա-
ծուեցան եւ բռնութեամբ դաւանափոխ ընելու
կը յանգէին: Տարբեր օր կը տիրէր Բերայի
մէջ՝ ուր Հայն Եւրոպացւոյն հետ սերտ շփման
մէջ էր, եւ տարբեր՝ Ստամպոլի մէջ, ուր արդէն
գաւառներէն եւ Պարսկաստանէն յարստեւ
գալլովոց Հայն թուրքերու հետ կ'ապրէր, այն-
պէս որ երկուքը քովէքով եկած ժամանակ՝
“հասան, ու քարաւիլ ըլլաւով կը զանազա-
նուէր: Նաթողիկէ չեղող Հայերուն “Յարակ”-
ներն իբր քարհորակի ձիւաշներ ներկայացու-
ցած էին այն ատենի կղերականները, եւ ար-
գիւտած էր Ղալաթիա անցնիլ, այնպէս որ
հազիւ 1700ի առաջին քառորդէն ետեւ Յովհ.
Պրոտի խաղաղասէր պատրիարքութեան օրերը
իրենցմէ սակաւագին անձինք միայն Ղալաթիա,
եւ աւելի նուազ՝ Բերա կը բնակէին, աւելի
բարեհամբոյրներ, եւ այն ժամանակէն կը սկսի
այժմու թագաւորի մօտ՝ Պէյոլլուի բովանդակ
Հայազգիներու յատուկ Հոգեւորանք (Ս. Յա-
րութիւն), հաւանաբար ժանտախտաւորներու
յատուկ հիւանդանոց մը:

Ղալաթիա եւ Բերա բնակող կաթողիկէ
Հայերու թիւը ժամանակակից հեղինակներ
կ'աւանդեն: Միլլայէլ երեց Խարբերդցի Պա-
տրիարք Կ.Պոլսոյ, 1706 Գեկանմարէին մահ-
տարական, նման մը ղրկած է 448 ստորագրու-
թեամբ առ Ալեքսանդր Վիզիւ, Զուշայեցի յիշ-
մաւին, որուն մէջ Կ.Պոլսոյ կաթողիկէ Հայերու
զօրանալը յիշելով՝ անոնց գէմ բանագրանք եւ
լաւ քարոզիչ վարչապետներ կ'ուզէ, հոսանքն
առջեւն առնելու համար, եւ կը պատմէ ի մէջ
այլոց՝ որ զանոնք Եպարքոսին մատնած են, եւ
գլխաւորներէն 33 հոգւոյ, եւ ուրիշ կորսերէն
500 հոգւոյ անունները գրած են, բայց

“ամեն ոչ գրեցաք”, կ’ըսէ, եւ յանձնած Ե. պարբերակը (“Կուռնէ”, 1863, էջ 673): Կենթաթարգմտի որ ասոնք ընտանեաց եւ զուակաց տէր են, որով անշուշտ 5000 հոգւոյ ներկայաւորցիչ էին: P. Trarillon 4 Խորա 1714-ին Պոլսէն կը գրէ առ M. le Comte de Pontchartrain, secrétaire de l’Etat à Paris, որ կաթողիկէ Հայերու թիւն է այնտեղ 12.000: P. Bern. Pianziola, Կ. Պոլսոյ Minorit կրօնաւորաց Գաւառագետը, 1779-ին հրատարակած մէկ զբոյն մէջ կը գրէ՝ Թէ Ղալաթիա եւ Բերայի մէջ 20.000 կաթողիկէ Հայ կայ, եւ 40 Հայ կաթողիկէ եկեղեցական: Այս եկեղեցականներու (նաեւ եպիսկոպոսներ) անուանացականներ կան իմ քովս: Յամանակակից նամակներ կը հաղորդեն, որ 1800-ի սկիզբները Պոլիս 50.000 կաթողիկէ Հայ կար: 1827—9-ի վերջին եւ ամենաաստիկ հալածանքին միայն Գաղատիա սքանդուղ կաթողիկէ Հայերուն գումարը, այր-կին-աղայ, կը զնեն այլեւայլ գրողներ 20.000-էն մինչեւ 30.000: Իբր 1826-ին Բերայի գրեթէ բոլոր աներո կաթողիկէ Հայերու ձեռքն անցած էին, եւ Ֆրանսիկները տերութեան կը արանջէին՝ որ տէրութիւնը Բերան թէպէտ իրենց ընկուծեան վայր ցուցած է ժամանակին, սակայն կաթողիկէ Հայերը բոլոր Բերան գրաւած են եւ իրենց ընկուծեան տեղ մնացած չէ:

Գարաբայ մ’ալ յիշեմ, եւ վերջացնեմ այս կէտը. վասն զի մանրամասնութիւնք այնչափ շատ են ձեռքիս մէջ, որ կրնան հասորներ կազմել: Երբ 5/17 Յունուար 1830-ին, Գաղղիոյ դեսպանը Քոնդ աէ Կիօմիս ետ դարձաւ Թէրսիսանէն, ուր ստորագրուեցաւ կաթողիկէ Հայերու կրօնական եւ հասարակական անկախութեան դաշնագրութիւնը, եւ իրիկունը ժամը 1-ին (ը. Թր.) Բերա հասաւ եւ աւետեց, բովանդակ Բերայի լատին եւ Հայ կաթողիկէ Ժողովորդը հրճուանաց եւ ցնծութեան զմայման մէջ ընկղմած էր, Հայոց Ս. Երրորդութեան քահանայներէն մէկը կաթուածահար ինկաւ, վասն զի իր 107 ծովսերէն 100ը կաթողիկէ Հայ է եղեր:

Աւելորդ չէ յիշեցնել՝ որ 1700—1829 կաթողիկէ Հայերն հազարաւորներ վերադարձան, ուրացան, թիրարանեցու մէջ փոսեցան, թափառեցան, գաղթեցին հալածանքներու երեսն եւ անհետացան. կային շատեր ալ՝ որ Հայերու մէջ կ’ապրէին եւ իրենց կաթողիկէ ըլլալը գաղտնի կը պահէին: Այնպէս որ 1830-ին ազատ

պատրիարքութիւն ստացած աստե՛ Պոլսոյ մէջ 12.000 կաթողիկէ Հայ հազիւ արձանադրուեցան:

Բնական է հիմայ խնդիր յարուցանել, որ այս հարկահազարաւորները՝ դարերու ընթացքին մէջ ո՛ր թաղուեցան:

Կ. Պոլսոյ մէջ, ինչպէս գրեթէ ամեն տեղ, սովորութիւն էր շատ հին ժամանակներ մուսուլմանները թաղել եկեղեցւոյ շուրջը. քաղաքէն հեռու զատ գերեզմանատուն որոշելու գրութիւնը հետզհետէ զարգացաւ: Պոլսոյ Լատինաց համար գիտնէր՝ որ մինչեւ 1500-ի մէջը եկեղեցիներու շուրջն ու մէջը կը թաղէին (Belin, Hist. d. l. latinité de Const.): Երբ 1560-ին ժանտախտն այնչափ ճարակեցաւ, որ մէկ տարւոյ մէջ 80.000 հոգի մեռան Պոլսոյ մէջ, տէրութիւնն արգելեց այս մեռեալներն եկեղեցիներու քով թաղելը, այլ տեղ որոշեց, Բերայի համար այժմու Թաքսիմի մօտերը, ժանտախտաւորները թաղելու, ուր իբր 1600-էն սկսեալ սովորութիւն եղաւ ուրիշ մեռեալներ ալ թաղելու: Վերջիշեալ P. Pianziola կը գրէ՝ որ “մեռելները թէ եկեղեցին եւ թէ գերեզման կը թաղենք, վերջին դէպքին հանգիստար երգելով կը տանինք փողոցներէն, բայց սուղեւէն խաչ տանիլ ներեալ չէ”, եւ իրգը այն ժամանակներէն մինչեւ 1800-ի սկիզբները Թաքսիմի այժմու տեղը կը գտնուէր Յունաց գերեզմանը, անոր քովը՝ կից այժմու Զատարական պարտեզը, Լատինաց գերեզմանը, եւ ասոր կից Հայոց գերեզմանը, առանց այժմու պողոտաներու, բաժանումներու, պատերու, այլ իբրեւ միակտուր դաշտ մը: Ասկէ յայտնի է որ Պէյօղլուի Հայոց գերեզմանատունն ալ նոյն աստիները սկսած է, անշուշտ տէրութենէն սահմանուած եւ Հայոց Պատրիարքի անուամբ տրուած: Զայս կ’անարկէ հետեւեալ վկայութիւնը: Յակոբ երեց, եղբորորդի Գր. Վ. Անաթարքի Պատրիարքի, իսկա-գիր ձեռագրի մը (ՄԻ. Վիենն. Թ. 593) յիշատակարարին մէջ կը պատմէ՝ թէ ինչչափ դժուարութիւններով եւ ծախքերով եւ շահին չէլէպիին ազդեցութեամբ կարող եղած են տէրութենէն թոյլտուութիւն առնուլ 1636-ին վախճանեալ սոյն Պատրիարքը Ղալաթիոյ Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ թաղելու. վասն զի, կ’ըսէ, “ունին սովորութիւնն այլազգիք, որ ոչ թողուն թաղել զմուսուլման շինութիւն քաղաքին, այլ յանշուն տեղին, եւ հնօրի քաղաքէ”:

Բայց այն աստիները Պէյօղլուի ընկիւնները կաթողիկէ Հայերն էին, որոնցմէ Հայերը

նչ միայն կը խորշէին, այլ շնորհիւ այն ժամանակի կրօնականներուն պրագմատիկութիւնը՝ զիրենք նաեւ այնչափ կ'ատէին, որչափ չէին ատեր ուրիշ ազգերն ու կրօնները: Եւ անշուշտ Ստամբուլէն պիտի չգային Հայերը՝ «կաթողիկէներու», եւ «ֆրանկներու», կողքին թաղուելու: Այս Պէտրոսի գերեզմանատունը մնացած էր կաթողիկէ Հայերու, իրեւ «ազարակն բրտի, ի գերեզման օտարաց»: Միայն Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսն, «Հոգեւոր Տէրն», թաղուած է այնտեղ 1680ին, եւ անոր ալ Հատին Եպիսկոպոսին եւ քահանային ձեռքը կաթողիկէ դառնութիւն տուած ըլլալը կը հաստատեն ժամանակակիցները: Հոն թաղուած է 1764ին մի միակ Հայ Պատրիարք մը՝ Յակոբ Դաւիթն, արդէն հրաժարեալ. թաղողներն են Կր. Պատրիարք Պատմաճէնան, Եպիսկոպոս Մարտիրոս եւ Սարգիս Աբգ. Սարաֆեան, երեքն ալ կաթողիկէ հաւատքի մէջ վախճանած (տես վերջոյս կենսագրութիւնը, Ղիկնեան, 1908): Միւս մէկն Պատրիարքներ, Նշանաւոր անձնաւորութիւններ, բայց ի քանի մը եկեղեցականներէ, այնտեղ մուտ գործած չեն: Եկեղեցի 1800ին կը սկսին Հատեր անխափր այնտեղ թաղուիլ:

Բնական է ուրեմն ըսել, եւ չափազանցութիւն պիտի չըլլայ հաստատելը՝ որ Հայերու Պէտրոսի Յակոբի Յակոբի միջոցով քաղաքին ընտանիքներուն ամենամեծ մասը կաթողիկէ Հայերն էին մինչեւ 1830, երբ իրենք վերջնականապէս առանձնին Պատրիարք ունեցան եւ զատ հասարակութիւն ճանցուցանան պետութենէն: Սակայն ասով չզգաղեցաւ իրենց այնտեղ թաղուելու իրաւունքը, այլ քանի մը տասնեակ տարիներ իրենց մէկն մեծաւորներն, հազարաւորներ, այնտեղ թաղուցին, առանց հրաման կամ թոյլտուութիւն ուզելու Հայոց Պատրիարքէն, ոչ ընդհանրապէս եւ ոչ մասնական գեղջերուն: Ե՛րբ իրենք այնտեղ թաղուելու իրաւունք չունենային, անշուշտ Հայոց Պատրիարքը կը զգացընէր զայն իրենց, եւ կամ իրենք իսկ գիտնալով՝ գիմում կ'ընէին տէրութեան զատ տեղ մ'ունենալու, ինչպէս եկեղեցիներու, գրքոյներու, աղքատանոցներու եւ այլ պէտքերուն գիմեցին եւ գիւրուութեամբ ընդունեցան:

Եւ այսպէս շարունակուեցան երկու հասարակութեան թաղումներն իրարմէ անկախ կերպով, մինչեւ որ տէրութիւնը դադարեցընէ տուած, եւ երկու հասարակութեանց զատ հոգեւոր, քաղաքական կողմ կողքի, Նշանակեց Շիշլիի կողմը:

Վերջին պարագաներու եւ կաթողիկէ Հայերու տապալակութիւններուն վրայ չնստած, պէտք ենք տեսնել աւելի ի մերձուսած, որ արդեօք ի սկզբանէ անտի մինչեւ ցլերնական դադարում թաղումներու՝ Հայոց Պատրիարքութեան կողմէն երբեք ինչորեքն չեն իրաւունք ունեցել, շնորհիւ կամ թոյլտուութեան, նկատմամբ կաթողիկէ Հայերու թաղման նոյն գերեզմանատան մէջ:

Մինչեւ այսօր քսան հազարէ աւելի Հայերն նամակներ աչքէ անցուցած կ'մ հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ 1845 թուականն ազգային գիւններու մէջ, եւ կարող եմ հաստատել՝ որ շատ բաներ քաղած եմ, ի մէջ այլոց, կաթողիկէ Հայերուն մեծաւորներուն ցլոյ տրուած պէգալի անարգանքներու մասին, սակայն եւ ոչ մէկ տեղ հանդիպած եմ՝ որ իրաւունքի կամ շնորհիւ ինչորեքն չեն ըլլայ, նոյն իսկ 1830ի բաժանումէն ետեւ, մինչեւ ցլերնական դադարում թաղումներու: Հայ Պատրիարքներն ու կղերը, հալածանքներու օրեր կաթողիկէ Հայ մեծաւոր շարակներով թաղելու չեն, մինչեւ որ մեծաւոր ընտանիքն իր հաւատքը չնորոգէ եւ իրենց գաւառներուն չտայ, եւ այն ատեն ալ՝ «Զարկ», տէրտէր մը միայն զգած են փնտրած պատգարակով (ճաղ) մը, եւ ուրիշ անարգանքներ հասուցած: Բայց այն գերեզմանատունը թաղուելու իրաւունք ինչորեքն չեն: Բաժանմանէն ետեւ ալ՝ մինչեւ վերջը կաթողիկէ Հայեր իրենց մեծաւորներն ամենայն հանդիսութեամբ տարած թաղած են Պէտրոսի գերեզմանատունը, առանց իրաւունքի ինչորեքն չունելու: Թէպէտ Հայոց Պատրիարքներն շատ խոժոռութեամբ վարուած են կաթողիկէ Հայերու Պատրիարքներուն հետ այնուհետեւ երկար տարիներ: Օրինակներ պերճախօս են, եւ կրնամ գրած իւրաքանչիւր նախադասութեան օրինակներ յառաջ բերել: Բայց այստեղ պէտք է որ շատամաճ քանի մ'օրինակներով, որոնք աչքը չը գրուելու եւ հեռուները թափանցել տալու յատկութիւն ունին:

Ձաքարիւ Պատրիարք Կաղուանցի՝ առաջին պատրիարքութեանը վերջերը (30 Նոյ. 1773—1781 Մայ, 20) շատ խուճապ հաւածանք յարցոյց կաթողիկէ Հայերուն դէմ, որուն մանրամասնութեան ինչալ չէ տեղւոյ: 1779ի առաջին օրերը կը վախճանի կաթողիկէ Հայ խուճալի ոչ ոք: Արդեւ Ս. Միքայիլ եղբոր դուստրը, խուճալին այն ժամանակ մեծնէն ազգեցիկ մարզն էր թէ թուրքերու եւ թէ գեապաններու քով:

Ասիկայ Պատրիարքին մարդ կը ղրկէ՝ որ 12 տէր-տէր ղրկէ թաղումը կատարելու: Զաքարիա կը ղրկէ՝ զարիպ, տէրտէր մը միայն: Ամբասն թա-րիցանց՝ դիմում կ'ընէ Գաղղիոյ գեապանին եւ երկուսը միմասն Եպարքոսին: Եպարքոսէն Տրա-ման կ'երթայ Պատրիարքին՝ որ 12 տէրտէրով երթայ անձամբ թաղէ Ամբասն թաղումը: Պա-տրիարքը բարկութենէն կամ որեւէ կերպով Տիւանդ կ'ըլլայ եւ անկողին կը մտնէ: Եպարքոսը՝ «չափուշ» մը կը ղրկէ ստուգելու՝ որ Պատրի-արքն իրաք անկողին Տիւանդ պտուկած է: Երբ «չափուշ» Տաստատական պատասխան կը բերէ, Եպարքոսը կը Տրամայէ որ Պատրիարքն իր «վե-քիւն» ղրկէ 12 տէրտէրով: Եւ այնպէս փառա-ւորութեամբ կը կատարուի թաղումը:

Հետեւեալը կը պատմեն երկու ականա-տեսներ զստ զստ գրուածներով (Գիւ. Մի. Վիենն. եւ Անտ. Ի Պոլիս): Զաքարիայի աքսոր-մանէն ետեւ՝ Յովհ. Համաստացի տարւոյ մը չափ պատրիարքութիւն ըրաւ, եւ այս մասին գերազանցեց իր նախորդը: 1781 Օգոստ. 2/13ին կը վախճանի նշանաւոր Տայ կաթողիկէ Տնկերան խոճայ Գրիգոր, որ Գաղղիոյ գեա-պանատան թաղման էր եւ Գաղղիական պաշտ-պանութեան տակ: Որդիքը կ'ուզէն Հանգիստ-թեամբ թաղել, եւ Պատրիարքէն թանի մը թանեանակ տէրտէր կը խնդրէ, մանաւանդ որ բազմաթիւ Եւրոպացիներ պիտի գտնուէին: Այն ատեն օրէնք էր՝ որ Պատրիարքը թաղման Տրա-մանագիր կու տար եւ պատգարակն ինքը կը ղրկէր: Պատրիարքը կոտրած սանդուղ մը եւ ժամկոչ մը միայն կը ղրկէ, որ թաղումը կատա-րուի: Որդիքը գեսպանին կը դիմեն, «մօլառ-ներու կը վազեն, տէրութեան կ'ապաւինին, ճար չ'ըլլար: Երկու օր կ'անցնէ մեռեալը կը սկսի հոտիլ»: Քանզի, կ'ըսէ նամակագիրը, կամէր Պա-տրիարքն ընկնուլ ի ծով զմարմին նորա իբրեւ գլխաւոր եւ զերեւելոյ ուրուք յուղարկուս, եւ եթէ ոչ, գնէ անոն գաւազաք եւ առանց քահանայի իսկ միող տալ տանիլ զնա ի գերեզ-մանս:» Վերջապէս Գաղղիացոց ձեռք պատ-գարակ մը ձեռք կը բերեն եւ բազմաթեամբ յուղարկուող կաթողիկէ Լայերու, Լաւիններու եւ Եւրոպացիներու Պէյօղլուի գերեզմանատուն կը բերեն մեռեալը: Պատրիարքին կարգադրու-թեամբ այնտեղ հաւաքուած էին դատաւորա-կան մարդիկ եւ «պատանձի պաշիք», եւ անթիւ Տայագրի բոկոսն սխլէր: Պաշանեանները թա-ղումը կ'արգելուն Տրամանագիր եւ Տայ քա-հանայ միայն չ'գտնուեալ: Եւրոպացիք կ'ընդ-

դիմանան, ընդհարումը կը սկսի, զենքեր երկու կողմանէ կը գործեն, սխլէրը քարեր կը տեղադրեն յուղարկարներուն եւ մեռելոց վրայ, հաղորդ չափ զենուոր կը հասնի, երկու կողմանէ վրուարներ կ'իյնան, յուղարկարներէն չվիրտարուող չի մնար, շատերը մահացու, կա-լանաւորեալք կը բանտարկուին, մեռեալք կ'ըլլայ ոսնակոն, եւ սխլէրը կը յաւըղի զայն քարակոյտի տակ ծածկել: «Թափնու պաշտ» նոյն գիշերը մեռեալը թաղել կու տայ անձամբ, եւ գործը յառաջ կը բերէ գեսպանական մի-ջամտութիւն:

Յիշեմ Նորագոյն դէպք մ'ալ: Կ. Պետր. Իւսկիւտարեան 12/24 Դեկտ. 1819 կը գրէ Պոլսէն (Դիւ. Մի. Վիենն. բնագիրը գրաբար) «Պատրիարքը Տրամայեց որ ուղղափառներու մեռեալները միայն մէկ տէրտէրով թաղուին: Երեկ վախճանեցաւ Բլաքի օղու Անտոն աղայն, այն որ երբեմն Ալահադէրափ Մանուկ Աղային հետ աքսորք գնաց: Պատրիարքը չուզեց երկու կամ առ առաւելն երեք տէրտէրէ աւելի տալ: Մաթոն Աղայն, եղբայր Մանուկ Աղային, Տայ սեղանաւոր Լաճի Զէրէպիի ձեռք Պատրիարքին ազգարարեց՝ խելքը գլուխը ժողովէ, անղը ծանր նստի՝ եւն: Եւ վերջապէս այսօր կատա-րեցին յուղարկարութիւնը 17 տէրտէրով եւ 1 սարկաւորով»:

Աւելի վարը պիտի խօսիմ այստեղ թա-ղումը կաթողիկէ Լայերու, եւ ասոնցմէ ոմանց տապանագիրներուն վրայ: Իբրեւ օրինակ վերը գրածներուս՝ յիշեմ միայն այստեղ 1830ի բաժանմանէն ետեւ թաղուողներէն կաթողիկէ Լայերու առաջին երկու Ազգապետ-Պատրիարք-ներու թաղումը:

Առաջին Ազգապետն Յակոբոս Վ. Զու-խուրեան 3/15 Փետր. 1834ին վախճանեցաւ: Յաջորդ օրը Կիր. պատրիարքարանէն թափօրա-բար բերին Լաւարիկ Ս. Փրիկէ Մայր Եկեղե-ցին, Չայնար Պատրիարք-Պաշտոն կատարեցին եւ փոխարեցին Պէյօղլուի գերեզմանատունը հետեւեալ կերպով: Երկու «խափաղ» եւ երկու ժամկոչ Պատրիարքարարն, մեծ խաչելութիւն վերամբարձ, դպիրք եւ սիրացուք իբր 70 (ա-մէն Տայ կաթողիկէ հասարակութենէն), շուր-ջառուար Պաղագապետը 20, չորս սարկաւագ սաղաւարտաւոր, չորս գաւազանակիր վարդա-պետք, «ասա» գաւազան իշխանութեան, գա-գաղ Հանգուցելոյն, երեսը բաց, մինչեւ մէջը սեւով ծածկուած, ձերմակ չուրջառ առած, գլուխն անկիւնաւոր գդաղ մանուշակ բն հեղալ,

ուկնշղթայ լանջախաչ, մատը մատանի, ձեռքը խաչ, միւս ձեռքը՝ «ասա», գաւազան իշխանութեան: Դագաղը կը բառնային 4 վարդապետք: Հանդիսադիր պատրիարքական փոխանորդ Հ. Ռաֆայէլ Վ. Ոսկեան (Անտոնեան): Պատրիարքարանի առջև Նուրիճան Նախագահ Արքեպ. Աւետարան կը կարդայ եւ «Հոգւոց», Նախագահն ասկէ ձիով կ'ընթացէ ուրիշ ճամբէ, եւ երամ Աղայի տունը կը սպասէ, եւ երբ յուղարկաւորութիւնը կը հասնի, Աւետարան եւ «Հոգւոց», կը կրկնէ եւ ինքը կ'ըլլայ հանդիսադիր մինչեւ Պիլէզիկճեաններու տունը, ուր Պատրիարքական փոխանորդն Աւետարան կը կարդայ եւ «Հոգւոց», եւ մինչեւ Պէյրազուի գերեզմանատուն ինքը կ'ըլլայ հանդիսադիր: Ամբողջ Ուղիղ պողոտայի (Յողլուեօլ) վրայ կաթողիկէ Հայերու տներուն առջև պատուաւոր անձինք

«Կիւլէփտանով», եւ «Պուհուրտանով», վարդաբուր կը սրսկէին եւ խունկ կը վառէին: Նոյնպէս նոյն տներու տիկնայք պատուհաններէն: Գերեզմանատան մէջ արարողութեանց կարգը կը կատարուի անթիւ յուղարկաւորներու ներկայութեամբ եւ կը թաղուի (Հ. Վրթ. Չալեքեան 18 փետր. 1834 ի Պոլ. Գիւ. Միւ. Վիենն.):

Նոյն հանդիսութեամբ թաղուեցաւ 16/28 Ապր. 1835ին ասոր յաջորդն Ազգապետ-Պատրիարք Յարութիւն Վ. Չուխուրեան, որ Նախորդ օրը վախճանած էր: Նոյն տարին Նոյ. 12 (Ն. տ.) գրեթէ նման հանդիսաւորութեամբ թաղեցին այնտեղ Ալաշկերտի Նաղաբեթ Աղան, որ մեծ դեր խաղացած էր Հայ կաթողիկէ հասարակութեան մէջ:

(Ը-բ-ն-ի-է-ն)

Հ. Գ. ԳԱԼԱՆԻԱՆ

ՄԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԱՐՔ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՐԵՐԿԻՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ՅԵՐԱՊՈԼԱԻ

(Համառոտ Բ. Խմբագրութիւն):

Սուրբն Արեւիկոս էր ի ժամանակս Անտոնինոսի կապալաւ արքային. եւ տեսեալ զբազում ամբոխս մուրեալ ի զհոս կողմն, եւ անկեալ առաջի Աստուծոյ աղաւթէր վասն նոցա զն դարցին ի մուրաւթեանն: Եւ նոյնժամայն երեւեցաւ նմա Տէր եւ ետ նմա գաւազան մի եւ ասաց. Ե՛րթ, խորտակեան զկուռս հեթանոսաց: Եւ նա յարուցեալ էառ բիր մի եւ մտեալ ի տաճար կողմն, եւ խորտակեաց զամենայն բազինան: Զոր տեսեալ կապալաւոյն խաղեցան յոյժ, եւ բարկութեամբ կուտեցան ի վերայ նորա սպանանել զնա. եւ յորժամ հուպ եղին առ նա՝ ելին արք երեք յամբոխէն այսա-հարեալք եւ զպատմութեանն պատահալք. որք հառաչէին մեծաձայն բարբառով եւ ասէին. Երգմենեւցանեմք զքեզ ծառայ Յիսուսի Բրիստոսի, զոր դու քարոզես, մի տանջեր զմեզ: Եւ զայն տեսեալ ժողովրդեանն դադարեցին ի մտեւոյն: Եւ երանելին

Բնագիր առած ենք Անտոնեան Հարց Մատենադարանի Թ. 1. 2-րդ գիրքին (= F), եւ համամասնող նոյն Մատենադարանի Թ. 2 (= G), Կերպրայ Հայաքաղաքի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյն Թ. 1 (= H), Կարնոյ Կարմիր Վանքի Եպիսկոպոսութեան Թ. 213, Թ. 15բ. (= J), Թ. 10, Թ. 101բ. (= K) եւ Թ. 437, Թ. 140ա. (= L) 2-րդ գրքաց հետ: 2-րդ գրքաց մասին կը խորհրդաւորապէս Գրքախառնարար շրջանէնք աչաց առջեւ Կ. Պոլսոյ 1706ի եւ 1730ի տպագիր Յայտնաւորքները, որոնք այս խմբին կը վերաբերին:

Խորագիրն ունին F—J Վարք եւ յիշատակ Արեւիկոսի եպիսկոպոսի Յերապոլսի. HK... արքայն Արեւիկոսի (H միշտ՝ Արեւիկոսի): — K զբազմամբոխս: K մոլեալ: F չէր՝ կողմն: JKL ի կուռս զհոս: FI աղաւթէ: — 3. HK մուրաւթեանն: J Տէր նմա: — 4. IJ ի նա: — IJ զկուռս: — 5. KL չէր՝ եւ (խորս): — 6. FJH չէր՝ նորա: — 7. J եղեն նմա հուպ: K նմա: F գ. արք: — 8. զպատմութեանն: JKL պատահալ: HJ հառաչէին: — 9. H երգմենք: G Ժ. Աստուծոյ բարբրեկոյ: — 10. G զայս: H չէր՝ ժողովրդեանն: H զադարեցան: